
VITA

MANIPULÁLÓ DILETTANTIZMUS — A MINDENT EGY KAPTAFÁRA HÚZÁS ERŐFESZÍTÉSEI

„... Vagy hallgat, gondolva, hogy az emberek nem veszik komolyan az Önről — méghozzá, ne feledje el, nyomtatott formában — terjengő hazugságokat, vagy, felháborodva, válaszol a rágalmakra. Az első esetben azt fogják mondani: hallgat, mert semmit sem hozhat fel védelmére. A másodikban: védekezik, mert bűnösnek érzi magát. Ha nem bűnös, mi az ördögnek kell mentegetőznie. A rágalom úgy terjed, ogurčik moj milyj, mint a spanyolnátha.”

(Danilo Kiš novellájának „eszményi” provokátora)

„Nincsen benne semmi, ámde
Az legalább érthető.”

(Karinthy)

Ha az ember Fekete J. József rágalom-hálójától akar megszabadulni, akkor a múlt hónapi (1983. december) *Híd*-számban megjelent „kritiká”-nak a közepén lelheti meg az átszakítható pontot. Itt többek között ezt olvashatjuk: „A középső ciklus (*Tudósok és esszéírók*) általános jellemzője, hogy a bevezető írásokban nem különülnek el a szerzők gondolatai a kritikustól. Akkor tudjuk csak, hogy a kritikus gondolatait olvassuk, ha az átmesélés közben arra is szakít időt, hogy rámutasson vagy rákérdezzen egy-két mondat erejéig a szerző véleményének érvényességére.” Nos, ez itt néhány esetben valóban így van: a más gondolatait kifejtve értékelő ismertető tanulmányt, az interpretáció útján, tehát hitelesebben és mélyebben bíráló értekezés-formát nem én találtam ki. Én azonban nem hamisítok, amit szerencsére „kritikusom” sem merészei állítani. Ő azonban igen.

Két oldalnyi bevezető nyegléskedését követő, miután többek között arról is vallomást tett, hogy mint „kritikus” „gondolkodói válságon megy keresztül munkája során”, úgy tesz, mintha alaposan szemügyre venné könyvemnek mottóit. Olyképpen hívja fel a figyelmet az Eliot-idézet első részére, hogy a kiegészítő folytatást kétértelműen fejt ki. Az olvasónak úgy tűnnet, mintha én egyoldalúan a kritikát interpretációként, eleményközvetítőként felfogó elméletnek a híve lennék, és nem tartanám

legalább annyira fontosnak (miként az idézet elhallgatott része bizonyítja) az összefüggések felmutatását. Így aztán Fekete J. gátlástalanul fontoskodhat, az értékelést, mint elvet kérve számon tőlem, azt tehát, amit lényegében az Eliot-idézet másik részéből olvasott ki. Különben még ha „kritikusomat” követve letakarjuk is az idézetnek az összetettebb munkákra utaló részét, az olvasó hozzásegítése a „megértéshez és az élvezethez”, korántsem egyszerűsíthető oly módon le, mint „kritikusom” teszi. Ha ugyanis egy-egy művet elemzünk, anélkül hogy valamelyik ma divatos skatulyázási módszer hívei lennénk, akkor valójában a saját érzékenységünk, tapasztalatunk, értékrendszerünk szerint értelmezzük (amivel — a műbefogadás dialektikájának köszönhetően — önismeretünket is teljesebbé tesszük, ahogyan a Fekete által ugyancsak elhallgatott Valéry-móttó is célozta) s az olvasón múlik: vajon (a mű ismeretében vagy anélkül) mit tesz magáévá meglátásainkból. (Ajánlott irodalom: I. A. Richards: Gyakorlati kritika.)

Amennyiben a művet, akár szélesebb összefüggések kutatása nélkül is, nem magyarazzuk (nem értékeljük), akkor könnyen a hiteles emberi tartalmakat sikkasztjuk el az önkielégítő nihilista játékok javára. Ez figyelhető meg többek között „kritikusom” írásai többségében is. A mű értelmezésre szoruló jelrendszer, mely az epigonizmus, a szellemi szélhámoság táptalajává válhat, amennyiben nem mondjuk el, mi van benne. A formalistával szemben, aki kizárólag a belső egységek egymás közötti összefüggéseit keresi és a jelentés iránt közömbös, számomra a konnotatív minőség felkutatása elválaszthatatlan a denotatív funkciótól. Az elemzés tehát akkor hiteles, akkor lényegláttató és ennek köszönhetően társadalmi érdekű, amennyiben a művet (ebben a kérésű Lukácsra hallgatva) csak feltételelesen tekintem külön valóságnak, önálló létezőnek és nem függetlenítem erőszakosan attól, ami, illetve, aki létrehozta. (Ajánlott irodalom: Erich Auerbach: Mimesis.) A kritikai célú gondolat csakis így múlhatja fölül az elidegenedve élésködő tudományoskodást, így bizonyíthatja be létjogosultságát, kis csoportok önoélú passziójából ekképpen válhat közhasznú alkotássá.

Fekete természetesen móttóm Illyés-idézetének funkcióját is „félreérti”. Valóban nehéz lenne megérteni, hogy egyszerűen kultúránk termékeinek vizsgálatához való erkölcsi jogomat hangsúlyoztam ki általa? Hogy az idézet mögött nem rejtőzhet mások kritikai szemléletét lebecsülő előítélet, arra az a sok elismerés bizonyított, amit bírálóink — Szeli Istvántól Thomka Beátaig — kaptak tőlem.

„Kritikusom” harmadik rágalma a már érintett tájékozatlansággal függ össze: nem hallott még ugyanis a komparativizmusról, vagy legalábbis elfelejtette. Esetleg kiverték a fejéből? Mindenesetre mielőtt a Krleza- és Simkó-tanulmányomat „minősítette”, nem nézte át legalább a *Helikon Világirodalmi Figyelő* valamint az *Umjetnost riječi* néhány évfolyamát. Különben tudhatná, hogy a viszonyító tipológiát nem én találtam ki, hanem

a franciák még a múlt században. Művelőit ezért az értelmes és jóindulatú emberek sehol a világon nem tartják párizsiaknak, s még a parancsra dolgozás bélyegét sem igyekeznek rájuk sütni. A Krleža-esszémben alkalmazott módszer szimplifikálása azonban legfőképpen az idézett Eliot-gondolatok egy részének már említett eltulajdonításával válik lehetségessé. Ahogyan az előbb maradtak háttérben az általam igényként hangsúlyozott szélesebb összefüggések (sőt, követelésként szegeződtek nekem), hasonlóképpen húzza a rövidebbet e tanulmányom is, holott már a címe is beszédes: *A Filip Matinovicz hazatérésének világirodalmi összefüggéseiről*. Nálunk sem egyedül én tartom lényegláttatónak e módszert: Bori Imre például, megunva József Attila munkásságával kapcsolatos ünismélteléseinket, a más nemzeti irodalmak nagy képviselőivel való párhuzamok kutatását sürgette. (Vö. *József Attiláról — 1980-ban*. In: „*A mindenséggel mérd magad*”. Tanulmányok József Attiláról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 29—32.) Vagy vegyünk egy idézetet Aleksandar Flaker *Poetika osporavanja* című 1982-ben megjelent (Školska knjiga, Zagreb) könyvének bevezetőjéből: „A könyv, amely az olvasó előtt van, az összehasonlító irodalomtudomány elvein alapul; nélküle elképzelhetetlen az irodalmi szövegek korszerű vizsgálata.” Ezek az alapgondolatuk törvénye szerint — csapongásaik látszata ellenére is — között esszék az utóbbi négy évben íródtak, az én Krleža-írásom viszont már 1977-ben (is) napvilágot látott a *Književna smotra* világirodalmi folyóirat 33. számában.

A Nietzsche-ihletést, a szóban forgó életmű egyik főmotívumát körvonalázó Sinkó-tanulmány (Bori Imre témajavaslatának eredménye — az én szempontomból pótolhatatlan kár, hogy erről kritikusan csak most szerez értesülést...) még 1977-ben megjelent a *Hídban* és a *Magyar Nemzet* részletesen ismertette is (május 20.), de nem úgy, mint „kritikusom”, aki kikényszerítette belőlem a dicsekvést... Más szempontok (ha valóban azok) esetleg mást tartanak fontosnak: munkánk nem tetszhet mindenkinek. Lehet, akad, aki valamely részletkérdésben nem egyezik velünk vagy netalán komolyabb tévedésre eszméltet rá. A leglényegesebb az, hogy méltányolják törekvéseinket, felismerik céljainkat, nem ismerik az ürügyedő mellbeszélés kényszerét, tisztában vannak vele: kultúránk és tudásunk — ha száz évig „teljes gőzzel” dolgozhatnánk ki — elenyésző ahhoz képest, amivel jó lenne rendelkezniünk. Talán egyszer még „kritikusom”-nak is lehet része a tiszta lelkiismerettel végzett komparatívizitikai munka örömeiben.

A sikernek egyik fontos feltétele, hogy ne hajuknál fogva rángassunk elő élőket és holtakat — ahogy annak idején Szeli professor szokta volt mondogatni. Aki azonban szenvedéllyel végzi ezt a munkát, azaz egy mástól látszólag legtávolabb álló alkotók párhuzamából is levonhat érdekesítő tanulságokat — mint például Nikola Milošević (Andrić i Krleža kao antipodi. Slovo ljubve, Beograd, 1974.). Az elmélet tehát nem egyenlíthető ki a neopozitívizmus kis kaptafájával (közhelyeivel).

„Kritikusom” negyedik „rám-fogása” szerint deduktív módszerem következtében adok hamis értékelést Herceg János szociográfiai munkájáról, miközben önellenmondásba is keveredek. Illene azonban tudnia Feketének, hogy az etikának a táj, a vidék élményekként elraktározódott sajátosságai is képezhetik a tartalmát. Az író tudatosan is ragaszkodhat egy földrajzi terület népéhez, szokásaihoz stb. Ha ez (a hagyománytisztelőknél) így van, akkor máris tagadhatalan tény Herceg János etikussága. És ha az én értékrendem másfajta körülmények között formálódott is, és, ha fenntartásomnak az írásomban is helyet adok, még nem jelenti azt, hogy nem ismerem el az ő évtizedek óta érő szempontjainak erkölcsi fedezetét. A tanulmány második bekezdésébe különben értelemzavaró hiba csúszott, amit csak a figyelmes és jóindulatú olvasó vehetett észre. A mondat akkor hangzik helyesen, ha nem hagyjuk ki belőle a tagadószt, mint ahogy a nyomda tette. Tehát a következőképpen: „Herceg János riportkönyvének *nem* elsősorban a társadalom fékéleinek felderítése...” Erre különben a következő tagmondat kötőszói alapján („de nem is”) rá lehetett volna jönni — legalábbis annak, aki ismeri a magyar nyelvtant és nem frázis, hanem gondolkodásmód számára a racionalizmus.

Ellentmondásról a tanulmányt bevezető „bizalom” és a befejező „kételety” összefüggésében megint csak kellő emberismerettel nem rendelkező tüsténkedőnél lehet szó. Annál tehát, aki csak vagy-vagyot ismer és az árnyalatok iránt színvak: aki nem tudja, hogy mivel a bizalom inkább az akarathoz, az elhatározáshoz a függvénye, a kételety viszont mélyebb-ről, önkéntelenül tör föl, ezért, különösen író embernél, megférnek egymással. Ki az a fantaszt, aki színültig lenne bizalommal? Ugyanakkor ki olyan hülye, hogy állandóan és minden porcikájában szorong? A középkori skolasztikusok különítették el egymástól ilyen életellenesen a fogalmakat. Ők is biztosan problémát csináltak volna abból, hogy a „belelélés” fogalmát egyszer szűkebb, másszor tágabb értelemben használom.

Bezzeg a pozitívizmussal, ahol az egyébként is fontos lenne, elmulasztja megkülönböztetni a módszert és a világszemléletet, csakhogy somlyan konzervatívizmussal bélyegezhessen meg. Nincs szándékomban „kritikusom” rosszul megtanult leckéjét elmondani; csupán arra figyelmeztetnék, hogy ténytiszteltet nélkül még száraz neopozitivisták sem lehetünk, s előbb-utóbb — Feketéhez hasonlóan — a szellemtelen szélhámosság görbe útjára tévedünk.

Ez utóbbinak a biologizmussal kapcsolatos rágalom a következő (hányadik?) orvtrámadása. Szerinte „újabb ordító biologizmus” azt állítanom, hogy Dettre Jánosnak „Zsidó anya és magyar apa gyermekeként szinte mindegyik szellemi tevékenységhez van érzékenysége és tehetsége.” Vajon!? A kritikusi alapismerethez nem tartozna hozzá, hogy a századforduló szellemi igényeit, mércéit az emancipálódók határozták meg elsősorban? Ordító biologizmus nélkül is világos: az akkori osztályviszonyok és a polgárosodás közép-kelet-európai feltételei mellett a tehetségnek mind

a fogalma, mind pedig az érvényesülési lehetőségei sajátos módon alakultak ki. Ha majd Fekete kibújik a kritikusi magzatburokból, saját maga is tapasztalhatja: a kutató fél lábbal mindig a vizsgált ember(i termék, társadalom) talaján áll. Egy tizennyolcadik században született, Dettréhez hasonló származású alkotóval kapcsolatosan tehát nem írhatnám le — legalább halk szavú — biologizmus nélkül a diszkriminált mondatot. Azt viszont részben biológista alapon magyarázom, hogy „kritikusom” ellenem irányuló durván ármánykodó magatartása mögött miért nincsenek emberi indítékok.

És még van képe neki, a szélsőséges irracionális teljesítményei iránt nem egyszer kritikátlanul rajongónak, racionalistának mondani magát. Ha valóban rendelkezne kifejlett logikai képességgel, akkor terjedelmes idézés helyett, vagy azt követően, bebizonyítaná Varga-tanulmányom belső ellentmondását. A hosszú idézésnek azonban egy szempontból örülök is; az olvasó legalább meggyőződhet róla: nem ellentmondásról van itt szó hanem némi — főleg Fekete előtt átláthatatlan — homályról (a képszerűség átmeneti felülkerekedéséről): mi az „akarat”-nak az írás, az alkotás eltökélt vállalása a jelentése. (Óh, miért nem adtam külön felvilágosítást ezzel kapcsolatban?! Mea maxima culpa!) Megállapították már: néhol túlságosan tömören, kifejtetlenül fogalmazok, nem gondolva a Fekete-típusú gyöngébb felfogású emberekre.

De hadd térek rá arra, amivel kezdenem és talán befejeznem kellett volna: „kritikusomnak” nyegleségével nemegyszer összefüggő nyelvbontásaira.

1. Ha „kritikusom” úgy látja jónak, akkor — nyilván mások dicséretének hiányában — megdicséri magát: „Jó és hasznos szokásom...” A hasznos nem jó? Tautológia? A folytatásban egyébként affektál is, amikor elárulja előítéletét: ha nem tetszik neki a szerkesztő vagy a tartalom jegyzék, akkor leteszi a könyvet. Művészet iránti rajongását (egzakt igényeket dogmatikusan hangoztató műközpontú „kritikus” létére!!!) a könyv ára iránti közönyének hangoztatásával érzékelteti, tehát fecseg, holott nálam (szempontok szembesítéseként felfogott interpretációt, mások munkájának megbecsülésére, pontosságra törekvő elemzést „értékelve”) az „elemeslést” is kifogásolja. Önkritika nyomokban sem mutatható ki nála.

2. „Persze nem a jelentésszintek számára tartogatom a tudatosság kritériumát, hanem a szándék, a szerkesztettség, a forma szervezőerejének tartom.” Csupán semmitmondás árán lehet a tudatosság kritériuma a „szándék” „szervezőereje”. Az önmagát ily módon leleplező félműveltséget szokás magyarul tudálékosságnak nevezni.

3. Ha valóban író (kritikus) akar lenni „kritikusom”, akkor többek között ki kell nőnie a „hogy” kötőszónak a mondatok zihálását eredményező halmozását is. Például az 1446. o. utolsó négy, illetve az 1447. o. első sorában összesen négyszer fordul elő e kötőszó. Hohyhogy? Talán csak nem az angol nyelv hatásáról lenne szó?

4. „... van olyan olvasó is biztosan, aki nemigen engedi szabadjára agytekervényeit, hogy a befejezett mű nyitottságát érzékelye.” Én azt táncsolnám: inkább ne érzékelye a befejezett mű nyitottságát az olvasó, csak az agytekervényeire vigyázzon, a világért se engedje szabadjára öket.

5. „*Feloldásformák Gál László költészetében* — ismét túl nagy falatot célzó cím.” Ahhoz, hogy itt a szellemi éhséget csúfoló ironia hatásos legyen és egyúttal a képzavart is elkerülhessük, vajon nem túl nagy falatot harapó címről kellene beszélni inkább?

6. „... bizonyos dolgokról mindenkinek megvan a maga magánvéleménye.” A magánvélemény lehet másé is? „Kritikusom” esetében valószínűleg, ezért a „maga” nem feltétlenül felesleges.

7. „... alkotóerejét más formán keresztül fejezi ki.” Formában? Forma által? Tehát: magyarul?

8. „... mit is ért a kritika megnevezés alatt...” Nem megnevezésen? Megint idegen hatás?

9. „... az olvasó inkább a kritika csapongásai irányában érez képtelyt.” Amerre a kritikám csapong? Irányában? Netalán: vele szemben?

10. „... második része az előzőtől teljesen ellentétes modort vesz fel, s irodalomtörténeti tanulmánnyá kerekül, szaktekintélyek véleményét kérdőjelezi meg vagy nyugtázza helyeslően.” Lehetséges az „előzőtől” ellentétes modort felvenni? Az előzőtől csak olyat lehet, mint az előző — nem? Azután: helytelenítve is lehet valamit nyugtázni? Tautológia? És harmadszor: vajon milyen erkölcsi jogon „nyugtázza helyeslően” „kritikusom” a szaktekintélyek munkájával kapcsolatos véleményemet? Mikor és hol bizonyította, hogy tudja: mit tartalmaz a szóban forgó irodalomtörténeti munka? A vita is csak önmagában, formalista szempontból érdekelné? Ha szempontjaimnak ez lenne a jelentősége, akkor resteltem azt a pillanatot, amikor tollat vettem a kezembe.

11. „Lássuk inkább másutt is a szerző kritika-feldolgozásának alapjait.” Legfeljebb kritika-koncepcióm alapjairól lehet szó, lévén, hogy a kritika nem cukorrépa.

Sajnos, kritikusom erről az alapról semmi lényeglátatót nem tudott és tetejében nem is akart mondani. Rosszindulata írásaim külső jegyeinek felismerésében is gátolta, értékfogalmaim pedig egyenesen távol maradtak tőle. Mivel „kritikájának” még az elején ravaszul azt a látszatot kéltette, hogy nem értekelek, így eleve mentesítette magát a komolyabb szellemi munkától. Nem kell mérlegelnie: miért jelent számomra sok esetben látszatot modernizmusnak és realizmusnak az ellentéte; miért azonosítom többször is előítélettel az ízlést; hogyan tekintek a művészet életbeli funkciójára stb. De hogyan is várhatnék el ilyesmit „kritikusomtól”, aki tudomásom szerint eddig egyáltalán nem (vagy csak alig) foglalkozott költészettel, az irodalmi műfajok legelvontabb (sokak szerint legművésziabb) ágazatával. Újabb pofátlanság tehát a Tóth- illetve Gulyás-tanulmányom-

ra vonatkozó „megjegyzése”. De legyünk következetesek tapintatunkban és ne akarjuk a susztert kaptafája mellől hangszer (líra) mellé kényszeríteni.

Fel a fejjel, józsi! Tanulni, tanulni, tanulni: S akkor majd nem érzed szükségét annak, hogy saját kínzó problémáidtól („gondolkodói válságotól” — ahogy Te mondod nagyképpen) a pszichológiában ismeretes projekció, másokra vetítés törvényének engedelmeskedve igyekezz megszabadulni.

A gyógyulást akadályozó túlzott lelkiismeret-furdalás felesleges: nálam nagyobbakat a Tiednél perfidebb módon támadtak már. (Igaz, ez a történelmi időtől is függ . . .) Külön hálás vagyok azért, hogy a befejezésben is „szellemi exhibicionizmusom” kielégítésére adsz alkalmat. Könyvemről tudtommal eddig három, a Tiedtől előjele szerint és sok más egyébben különböző kritika született.

VAJDA Gábor